

Symfonien og de to regimenter

Kirke/stat-relationen
i Danmark og Rusland, 15.-20. århundrede

Af Christian Gottlieb

Udgangspunktet

Følgende sammenlignende refleksion tager udgangspunkt i den påstand, at Danmark og Rusland i forbindelse med relationen mellem kirke og stat hver for sig kan betragtes som paradigmatisk for deres respektive udgave af kristendommen: Protestantismen (i luthersk version) og ortodoksien.

For Ruslands vedkommende er det indlysende. Efter det Byzantinske Riges fald i 1453 overtog Rusland positionen som ortodoksiens primære hjemsted, det største og i de følgende næsten 400 år også det eneste land, hvor ortodoks kultur og samfundsorganisation var fri til at udfolde sig på egne præmisser; det eneste land hvor det ortodokse teokrati har kunnet praktiseres uforstyrret gennem en lang periode. Rusland kan derfor også i mere almen forstand ses som paradigmatisk for ortodoksien.

Marmorkirken, København

Frelserkatedralen, Moskva

Danmark er ganske vist ikke i samme forstand paradigmatisk for protestantismen eller blot lutherdommen som helhed, da protestantisk kristendom er udbredt i flere andre lande, som gennem mange århundreder har bevaret politisk selvstændighed, og hvoraf nogle også er betydeligt større. Men i forbindelse med specielt kirke/stat-relationen kan Danmarks eksemplariske karakter hævdes med god grund: I intet andet land har den protestantiske fyrstestat og den protestantiske fyrstekirke udviklet sig med større konsekvens og varighed end netop i Danmark; - som aktuelt demonstreret af de fundamentale organisatoriske strukturers fortsatte funktion i begyndelsen af det 21. århundrede. Med til historien hører desuden, at den danske stat indtil 1814 også omfattede Norge, og til 1864 hertugdømmerne Slesvig og Holsten, som derfor også har nogen del i de første knap 300 år, hhv. knap 350 år, af den her skitserede udvikling.

Runesten, Gripsholm, Sverige, ca. 1050.
 Ingvar "den vidtfarne" ledte et vikingetogt gennem Rusland til Særkland
 ved Det Kaspiske Hav. Færden sluttede med et endeligt nederlag.
 Ingvarstoget omtales på 30 runesten i Mälardalen.

Studiet af disse to staters nyere historie muliggør således en sammenlignende betragtning af kirke/stat-relationens udvikling i to udgaver, som er karakteristiske for henholdsvis en østlig og en vestlig kristendom og i øvrigt er fælles om en afgørende forudsætning: Uafhængighed af pavelig indflydelse. I begge stater er relationen i løbet af de seneste 5-600 år udviklet inden for den givne nationale eller snarere territoriale ramme på egne interne præmisser. Dette forstyrres ikke af, at det grundlæggende teologiske og politiske tankegods ikke stammer fra hverken Danmark eller Rusland, måske endda tværtimod: Begge lande overtager og viderefører en udefra kommende arv, som de næppe kan siges at tilføre afgørende originale bidrag, men som deres respektive situation til gengæld giver mulighed for at drage særligt prægnante konsekvenser af.

Det kronologiske perspektiv

Den paradigmatiske udvikling af kirke/stat-relationen har i begge stater været mange århundreder undervejs, i Rusland fra omkring midten af det 15. århundrede, i Danmark først fra tidligt i det 16. århundrede. I begge

tilfælde forudsætter relationens udvikling i nyere tid en form for frigørelse fra den oprindelige "moderkirke" – i Rusland fra Konstantinopel, i Danmark fra Rom, – hvilket i begge tilfælde bliver afgørende for relationens udfoldelsesmuligheder og fundamental for dens paradigmatiske karakter.

I Rusland kommer frigørelsen og selvstændigheden på flere planer: Eksternt og kirkeligt som følge af det Byzantinske Riges undergang, internt og nationalt som følge af det mongolske herredømmes sammenbrud. Den kirkelige uafhængighed af Konstantinopel er dog alene et spørgsmål om kirkeret, ikke om kirkens ortodokse lære, som videreføres i principielt uforandret skikkelse. Fra Byzans overtager Rusland således også den byzantinske rigsideologi om det kristne imperium, som nu ikke længere kan realiseres i sin oprindelige ramme, men viser sig meget anvendelig i forbindelse med overvindelsen af det fremmede herredømme i Rusland og den nationale samling under Moskva fyrsten. Denne udvikling påbegyndes i anden halvdel af 1400-tallet og manifesteres mest synligt i 1547 ved Ivan IV's oprettelse af tsardømmet og i 1589 ved ophøjelsen af Moskva til selvstændigt patriarkat. Fra 1552 påbegyndes Ruslands enorme imperiale ekspansion.

I Danmark og Norge kommer frigørelsen i skikkelse af reformationen. Den er således primært af kirkelig karakter, men er i modsætning til Rusland ikke kun et spørgsmål om kirkelig jurisdiktion, men også om kirkens lære. Da reformationen betegner et radikalt brud med den romersk-katolske lære, bliver bruddet med Romerkirken et både religiøst og politisk skel, som placerer Danmark og Norge blandt en lille gruppe af reformatoriske lande i Nordeuropa, hvor både kirke og stat skal organiseres på ny og i et nyt forhold til hinanden. Udviklingen påbegyndes i 1520'erne og kulminerer med Christian III's indførelse af reformationen i hele riget i 1536-37. Herved nedlægges ærkebispedømmerne i både Danmark og Norge, og kongen gøres til den dansk-norske kirkes jordiske overhoved, hvorved grunden lægges til den statskirkeordning, som udfoldes under senere konger og endeligt knæsesættes ved indførelsen af enevælden i 1660 som formaliseret i Kongeloven af 1665, Danske Lov af 1683 og Norske Lov af 1687. Denne konstruktion forbliver formelt i kraft i de følgende knap to århundreder.

I både Rusland og Danmark-Norge bliver resultatet en kirke, som administrativt og institutionelt – om ikke læremæssigt – organiseres på rent nationale eller territoriale præmisser og knyttes tæt til fyrsten, som mere eller mindre formelt bliver dens jordiske overhoved og med tiden opnår enevældig magt. I de første stadier af disse udviklinger – i 15-1600-tallet – sker dette helt uden gensidig påvirkning, da forbindelserne mellem Rusland og (Vest)Europa i denne periode stadig er meget spora-

Tittelbladet i Christian III's Bibel, fra 1550

diske. I Rusland sker det næste stadium i kirke/stat-forholdet imidlertid i høj grad under påvirkning fra Vesten i almindelighed og de protestantiske lande, herunder Danmark, i særdeleshed. Tsar Peter den Stores reformer i begyndelsen af 1700-tallet søger at omdanne Rusland efter vesteuropæisk forbillede, hvilket også involverer den ortodokse kirkes organisation. Patriarkatet afskaffes (som ærkebispedømmet i Danmark og Norge), hvorved kirken mister sin selvstændige ledelse, og den russiske kirke etableres som en statskirke efter protestantisk model – men fortsat med ortodoks bekendelse – og eksisterer som sådan i de følgende to århundreder.

I begge tilfælde er denne udvikling fra principiel kirkelig uafhængighed til fyrsteligt privilegeret statskirke almindeligvis blevet set som udtryk for, at staten overtager kirken, som derved bliver en del af staten. Spørgsmålet står dog åbent, om det ikke også kan ses som udtryk for, at staten på en måde bliver kirke, idet den overtager kirkens fundamentale formål: At virke for evangeliets udbredelse og fastholdelse, i al fald i den udstrækning, kristendommen bliver betragtet som en uopgivelig (ideologisk) forudsætning for statens eksistens. Indenfor systemets rammer kan staten ikke opgive kristendommen uden derved at opheve sin egen retfærdiggørelse.

Under alle omstændigheder er det klart, at relationen mellem kirke og stat på det principielle og formelle plan – om ikke altid konsekvent udfoldet i praksis – i begge tilfælde har en stærkt teokratisk karakter.

Den teokratiske konstruktion sætter et afgørende præg på udviklingen af både det russiske og det dansk-norske samfund, om end på højst forskellig vis. Dette viser sig også i de senere stadier af kirke/stat-forholdet, efterhånden som den tiltagende modernisering og sekularisering sætter en afvikling af konstruktionen på dagsordenen. Den tætte sammenknytning af stat og kirke bevirker, at det spirende oprør imod staten og den sociale orden uundgåeligt også kommer til at involvere kirken. Som udfoldet i praksis kommer forskellene mellem de to lande og kirker dog i høj grad til syne.

I Danmark indtræffer afviklingen i forbindelse med den fredelige afskaffelse af enevælden i 1848, som baner vejen for den første demokratiske forfatning af 1849. Herved afløses enevældens statskirke af demokratiets folkekirke, der som følge af den nye religionsfrihed ikke længere kan indtage en formel monopolstatus. I kraft af folkekirkens faktiske dominans i befolkningen indtager

Peter den Store. Portræt udført af Jean-Marc Nattier i 1717

den dog fortsat en privilegeret, grundlovssikret stilling og støttes som sådan af staten. Den lovede kirkeforfatning, som var tænkt at skulle fastsætte folkekirkens situation og ledelse bliver dog trods flere forsøg aldrig vedtaget, og selv om menighedsrådenes indførelse i 1903 får stor praktisk betydning for folkekirkens daglige liv, er dens grundlæggende situation og forhold til staten fortsat ikke definitivt afklaret. I 2016 lever rester af den formelle teokratiske orden fortsat side om side med demokratisk bestemt praksis.

I Rusland får afviklingen af den gamle orden et ganske anderledes og langt mere voldsomt forløb. Som følge af revolutionerne i februar og oktober 1917 afskaffes først monarkiet og dernæst enhver forbindelse mellem stat og kirke. Den ortodokse kirke når dog knapt at finde sig til rette i sin nye uafhængighed, før statens forhold til kirken vendes til uforsonlig fjendtlighed. Ved den socialistiske oktoberrevolution overtages magten af det radikalt antireligiøse bolsjevikiske parti, som fra første færd, og fra 1922 inden for rammerne af den nye socialistiske stat Sovjetunionen, iværksætter en omfattende og systematisk antireligiøs propaganda og forfølgelse, som bliver et tilbagevendende fænomen gennem næsten hele Sovjetunionens levetid. Formålet er den fuldstændige udryddelse af al religion, som anses for en hindring for regimets formål: Opbygning af det socialistiske samfund. Trods vedholdende forfølgelse med store menneskelige og materielle omkostninger lykkes det dog aldrig regimet at komme religionen endeligt til livs. Da sovjetledelsen under Mikhael Gorbachev i et forsøg på at reformere sovjetsamfundet i 1987-88 beslutter at ændre kurs ved at slutte fred med kirken, har denne derfor stadig et grundlag at bygge på. Siden Sovjetunionens sammenbrud i 1991 har religion i almindelighed og den Russisk-Ortodokse Kirke i særdeleshed oplevet en markant renæssance og en eksplosiv institutionel vækst, som har gjort denne kirke til en betydelig spiller i dagens postsovjetiske russiske samfund. Iflg. den russiske forfatning af 1993 er kirke og stat fortsat adskilte, men mange indikationer tyder på, at forholdet er nært og til gensidig fordel.

Teologiske og politiske perspektiver

Som ovenfor nævnt er det et karakteristisk træk for både Rusland og Danmark, at de grundlæggende teologiske, ideologiske og politiske ideer, som har præget udviklingen af kirke/stat-forholdet, er overtaget udefra. I Rusland overtages med den byzantinske kristendom den af kejser Justinian i 535 formulerede forestilling om symfonia, samklangen, det ortodokse ideal om integration af stat og kirke, der som ligestillede parter samarbejder harmonisk om opnåelsen af det fælles mål: Opbygningen af det jordiske Gudsrige som en foregribelse af det himmelske. I Danmark og Norge overtages med reformationen den lutherske lære om de to regimente-

det åndelige og det verdslige, som i det ydre repræsenteres primært af hhv. kirken og staten, der iflg. princippet ikke må blande sig i hinandens respektive sfærer. De to principper er således åbenlyse modsætninger: Hvor symfonien handler om den ideelle symbiose af kirke og stat og således formulerer en teokratisk norm, dér handler to-regimentelæren i teorien om det stik modsatte: Den rette skelnen mellem åndeligt og verdsligt regimente i alle forhold, inklusive det mellem kirke og stat. Der er således ikke tale om et teokratisk ideal.

På denne baggrund kan man således konstatere en markant forskel på forholdet mellem teori og praksis i Rusland og Danmark(-Norge). Om end det symfoniske ideal ikke har været uantastet i russisk historie og næppe heller nogensinde fuldt udfoldet, kan det på dette grundlag ikke undre, at kirke/stat-forholdet gennem flere århundreder i praksis får en så udpræget teokratisk karakter. Der er med andre ord tale om en høj grad af overensstemmelse mellem teori og praksis, i al fald indtil Peter den Stores reformer, som i en vis udstrækning anfægter symfoniens præmisser.

Kongeloven, Lex Regia, var den danske enevældes retslige grundlag, dateret den 14. november 1665

Derimod er det i den dansk-norske udviklings tidlige stadier meget markant, hvor langt praksis er fra den officielle teori om de to regimenter. Selvom dette princip udtrykkeligt nævnes i de lutherske kirkers bekendelsesskrift, den Augsburgske Trosbekendelse af 1530, som Kongeloven af 1665 udtrykkeligt forpligter de dansk-norske konger til at overholde til "evig tid", bliver princippet i praksis negligeret til fordel for det mere politisk bestemte princip om fyrsteligt kirke styre, der gør sig gældende allerede ved reformationen og senere i tysk sammenhæng formaliseres ved den augsburgske religionsfred i 1555. Resultatet bliver, at de lutherske fyrster formelt overtager de biskoppelige rettigheder, som tidligere havde tilhørt de katolske biskopper. Den enkelte fyrste fik derved inden for sit territorium status som en slags øverste biskop (summus episcopus) med magt til både almindelig administration af kirken og til afgørelse af læresager. Det er dette princip, som med stor konsekvens (om end ikke under dette navn) indføres i Danmark og Norge efter reformationen og med enevældens indførelse fører til, at kirken næsten forsvinder som selvstændig institution. Hvor de to regimenter iflg. luthersk lære skulle skelnes fra hinanden, bliver de i praksis smeltet sammen til en enhed, som får den protestantiske fyrstekirke til på overfladen i påfaldende grad at ligne det ortodokse teokrati. Dette bekræftes også af det nævnte forhold, at netop den protestantiske fyrstekirke kunne være relevant som model for tsar Peters administrative reform af den ortodokse kirke, hvis styre som resultat fik karakter af en hybrid mellem protestantiske og ortodokse principper. Inspiret af protestantiske forbilleder dikterer Peters reform, at fyrsten (tsaren) underlægger sig kirken, der således mister sin formelle ligeværdighed med tsaren. Reformen iværksætter således en udvikling, som faktisk fører væk fra teokratiet i dets ideale ortodokse form i retning af absolutisme. Omvendt indebærer absolutismens indførelse i Danmark og Norge – af samme grund: at fyrsten underlægger sig kirken – en udvikling i retning af teokrati, som tidligere tradition næppe rummede belæg for.

Den grundlæggende forskel på de to traditioners principper, symfonien og de to regimenter, er dog ikke derfor uden betydning; den bliver blot først erkendelig i forbindelse med den teokratiske ordens afvikling. Som nævnt fik denne et højst forskelligt forløb i de to stater, og selv om disse udviklinger har mange og komplekse forklaringer, er der grund til at tro, at opfattelsen af kir-

ke/stat-forholdets ideale karakter er én af dem. Her viser der sig en fundamental forskel mellem de to principper på hvilke teoretiske muligheder, der er tilladelige: Hvor to-regimentelæren rummer den mulighed – og på det principielle plan endda den nødvendighed – at opfatte teokratiet som en teologisk misforståelse, der synes symfonia-princippet ikke at rumme denne mulighed. Tværtimod: Symfonien udtrykker det principielle teokrati og har således en absolut karakter. Omsat til praksis betyder dette, at hvor to-regimentelærens tradition gør det ikke blot muligt, men også ønskeligt at afvikle teokratiet – også kristeligt set – og evt. også at lade dette ske i en glidende, gradvis udvikling, dér gør symfoniens princip det hverken muligt eller ønskeligt at afvikle eller blot modificere teokratiet. På symfoniens præmisser kan en afvikling derfor kun have karakter af en total, radikal forkastelse.

Uanset hvor bevidste de konkrete danske og russiske aktører i teokratiets afvikling har været om denne problematik, kan det konstateres, at dette var hvad der skete: I Danmark en fredelig, gradvis udvikling, som vel i praksis har afskaffet teokratiet, men dog har tilladt rester af det at bestå i en fortsat nær tilknytning mellem kirke og stat; i Rusland en brat, voldsom, radikal afskaffelse af teokratiet, hvilket gennem det meste af det 20. århundrede har afbrudt enhver forbindelse mellem kirke og stat og har været tæt på helt at udslette kirken som institution.

Forskellen hænger også sammen med de to princippers forhold til begreberne om moderniteten og sekulariseringen. Set i dette lys, er det klart, at to-regimentelæren i sig selv er en forudsætning for moderniteten og også har en rolle at spille i sekulariseringsprocessen, mens symfonien er af præmoderne og for så vidt også anti-moderne karakter. Lige så klart er det imidlertid, at denne forskel også bunder i en mere fundamental teologisk forskel i forståelsen af kirkens natur og målet med det kristne liv, i kirken såvel som i staten. En udfoldelse af denne teologiske forskel mellem øst og vest rækker imidlertid ud over dette essays rammer og kan derfor kun antydes her.

Januar 2009 (rev. juni 2016)